

Demonstratie van Brabantse boeren in Eindhoven

Het Boerenbolwerk

Rolf van der Woude

Inleiding

De tijd van het ‘Groene Front’, het Boerenbolwerk of hoe men het ook noemen wil, ligt al enige jaren achter ons. Hoogstens wordt nog met enige nostalgie achterom gekeken naar die ‘goeie oude tijd’ toen de agrarische sector zijn eigen boontjes dopte. Het is opvallend dat in ongeveer dezelfde tijd toen het Boerenbolwerk uiteen begon te vallen, het Poldermodel aan zijn opmars begon. De deugden die aan het Poldermodel toegeschreven worden – het stellen van lange termijn doelen, het zoeken naar consensus en decentralisatie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden – waren immers ook de grondslagen van het Boerenbolwerk en er haast vanzelfsprekend in verweven. Inmiddels lijkt in de agrarische sector het strijd- en conflictmodel te overheersen en wordt de vraag actueel waarom het Boerenbolwerk niet paste in het Poldermodel. Een antwoord kan alleen gegeven worden door de opkomst en de ondergang van het Boerenbolwerk te schetsen.

De eerste groene revolutie

De wijze waarop Nederland wordt bestuurd is wel gekenschetst als: het waterschapsmodel, een overlegeconomie, het harmoniemodel en de laatste jaren doet de karakterisering het Poldermodel in binnen- en buitenland opgeld. Deze benamingen verwijzen naar de omstandigheid dat overheid en burgers veelal niet rechtstreeks met elkaar communiceren, maar dat doen via een veelkleurig aantal verenigingen, belangenorganisaties, besturen en instituten, die samengevat worden onder de noemer het maatschappelijk middenveld. Bij dit overleg ligt de nadruk op het zoeken naar vertrouwen, consensus en een breed draag-

vlak, terwijl de uitvoering berust op het delegeren van bevoegdheden en het delen van verantwoordelijkheden. In de agrarische sector werd dit model het meest ver doorgevoerd. Daardoor kon een Boerenbolwerk vorm krijgen waar de grenzen tussen publieke en private sector vervaagden en er een grotendeels autonoom agrarisch domein ontstond, die gewoonlijk als het ‘Groene Front’ of het Boerenbolwerk door het leven gaat.

De oorsprong van het Boerenbolwerk moet gezocht worden in de situatie waarin in de Nederlandse land- en tuinbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw verkeerde. Vanaf 1850 kende de Nederlandse agrarische sector een hoogconjunctuur. Industrialiserende landen, met Groot-Brittannië, kenden een grote vraag naar voedingsmiddelen, waardoor de Nederlandse boeren goede prijzen konden maken. Hoewel zij zeker niet slapende rijk werden, zoals wel is beweerd, waren het toch voor velen de ‘champagnejaren’. De voorspoed had echter keerzijden. Boeren en tuinders hadden nauwelijks oog voor kwaliteitsbewaking, weinig zicht op product vernieuwing en –verbetering en ook de scholing bleef achter. Bekend geworden zijn de kwalijke praktijken in de boterhandel. Sommige boeren en handelaren vermengden de boter met reuzel en andere inferieure producten, om zo nog meer te profiteren van de hoge prijzen.

Er ontbrak ook de noodzaak zich aaneen te sluiten in sterke belangengroepen, te meer omdat de overheid zich nauwelijks bemoeide met agrarische politiek. Particuliere landbouwmaatschappijen, die sinds ongeveer 1850 in alle provincies waren opgericht, probeerden deze leemte op te vullen. Zij richtten zich vooral op de invoering van technische vernieuwingen, onder andere door het organiseren van tentoonstellingen, vee- en gewaskeuringen en ploegwedstrijden. Hun invloed was echter beperkt, want zij waren ontstaan uit het liberaal-vrijzinnig gekleurde genootschapwezen, waarin landadel, grootgrondbezitters en dorpsnotabelen de toon aangaven. Aansluiting vonden zij vaak alleen bij een kleine bovenlaag van grote boeren; het overgrote deel van de boeren en tuinders – in meerderheid katholiek of orthodox-protestants – wantrouwde dit liberale establishment.¹

Rond 1880 werd de agrarische sector getroffen door een zware crisis. Goedkope buitenlandse importen overspoelden de Europese markt, waardoor enkele structurele zwaktes van de Nederlandse land- en tuinbouw aan het licht kwamen. De Staatscommissie die in 1886 de agrarische sector doorlichtte, constateerde een gemis aan samenwerking en organisatie. Daardoor was aan belangrijke zaken als onderwijs

en kredietverlening te weinig aandacht besteed. Door verder te gaan op de weg van modernisering slaagde de sector er in weer een goede marktpositie te heroveren. Deze modernisering kende twee elementen. De positie van de bedrijven werd verbeterd door mechanisatie, introductie van nieuwe producten en vooral het gebruik van kunstmest. Het geheel van deze vernieuwingen wordt wel de ‘eerste groene revolutie’ genoemd.² Het tweede aspect betrof de relatie tot de overheid. Veel boeren en tuinders wensten protectie, maar de regering wenste geen concessies te doen aan haar vrijhandelspolitiek. De overheid wilde alleen meewerken aan structurele verbeteringen, met name op het gebied van wetenschappelijk onderzoek, voorlichting en onderwijs, waarmee de basis werd gelegd voor wat later het OVO-drieluik werd genoemd en sindsdien onlosmakelijk met de agrarische sector is verbonden.³ Ook zag de overheid nu een taak in kwaliteitscontrole van landbouwproducten. In 1889 werd de Boterwet aangenomen, die later leidde tot de invoering van rijkskeurmerken. Hoewel de meeste boeren en tuinders niet tevreden waren, had de Nederlandse overheid toch een – aarzelend – begin gemaakt met het uitstippelen van een landbouwbeleid.

De tweede helft van de negentiende eeuw betekende dus een ommekeer voor de agrarisch sector, niet alleen op het gebied van de bedrijfsuitoefening, maar ook voor de vorming van agrarische instituties. De onwil van de overheid op grote schaal in te grijpen en het onvermogen van de landbouwmaatschappijen om effectieve pressie op de overheid uit te oefenen, stimuleerde de vorming van een ‘zelfhulpmentaliteit’, die zich op agrarisch-technisch gebied uitte in het oprichten van aan- en verkoopcentrales, coöperatieve agrarische bedrijven en lokale boerenbonden. Op agrarisch-institutioneel gebied betekende dit een grote vooruitgang, maar politieke belangenbehartiging bleef een zwak punt, ook al erkende minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, C. Lely, in 1893 het Nederlandsch Landbouwcomité, als het overkoepelend orgaan van de landbouwmaatschappijen en tot officieel adviesorgaan van de regering.

Van landbouwgenootschappen naar standsorganisaties

De modernisering van de landbouw in de laatste decennia van de negentiende eeuw was aan de meeste kleine boeren op de zandgronden van oostelijke en zuidelijk Nederland dan wel niet voorbijgegaan, toch

leidden velen weinig meer dan een marginaal bestaan. Om deze situatie voor de katholieke boeren te verbeteren, richtten enkele katholieke voormannen met steun van geestelijken in 1896 de Nederlandsche Boerenbond op. Deze bond overkoepelde een aantal gewestelijke bonden en een groot aantal lokale boerenbonden. De katholieke boerenbonden wilden niet alleen de materiële positie van de boeren verbeteren onder meer door politieke pressie uit te oefenen, maar vooral ook hun sociale en zedelijke toestand. Zij streefden naar emancipatie van de katholieke boer en tuinder tot een welvarende, zelfbewuste en de katholieke kerk trouwe stand. Deze combinatie van religieus-ideële en materiële doelstellingen bleef kenmerkend voor de confessionele standsorganisaties en kwam bijvoorbeeld sterk naar voren in het streven naar eigen levensbeschouwelijk georiënteerd landbouwonderwijs.

In de homogeen katholieke streken van zuidelijk Nederland was de katholieke boerenorganisatie een succes. Door actieve steun van de plaatselijke geestelijkheid, kwam er met name op lokaal niveau veel tot stand. Door het stichten van aan- en verkoopcentrales, zuivelcoöperaties en boerenleenbanken slaagden veel kleine zandboeren in Noord-Brabant en Limburg er in een betere aansluiting te vinden bij nationale en internationale markten. Politieke belangenbehartiging kwam moeilijker van de grond, want de meerderheid van de katholieke politieke elite hing nog altijd het liberale vrijhandelsdogma aan en voelde weinig voor protectie van agrarische producten. De groei van de katholieke bonden verliep desalniettemin voorspoedig. Na tien jaar kenden de bonden ruim vijftigduizend leden, waarvan zeventig procent in Noord-Brabant en Limburg woonde.⁴

Mede onder invloed van het succes van de katholieke boerenbonden, probeerden de landbouwmaatschappijen hun draagvlak te verbreden door het elitaire karakter van de organisatie te verminderen en zich meer te richten op de wensen van de modale boer en tuinder. Vanuit de maatschappijen van landbouw werden op lokaal niveau aan- en verkoopcentrales, coöperatieve agrarische industrieën, onderlinge verzekeringsmaatschappijen en kredietbanken gesticht. In verschillende provincies hadden de bonden daar succes mee. Toch bleef een groot deel van de protestantse boeren ongeorganiseerd. Vooral orthodox-protestantse boeren en tuinders bleven het liberale karakter van de maatschappijen van landbouw wantrouwen en vonden dat die te weinig oog hadden voor principiële zaken zoals de zondagsrust.

Het duurde evenwel nog tot het einde van de Eerste Wereldoorlog voor de orthodox-protestantse boeren en tuinders een eigen boerenbond oprichtten. Aanleiding daarvoor waren de strenge distributiemaatregelen die de overheid in de laatste oorlogsjaren uitvaardigde en die diep ingrepen in de bedrijfsvrijheid. Dit overheidsingrijpen riep zo veel weerstand op dat de leiders van de Christelijk Historische Unie en vooral van de Antirevolutionaire Partij vreesden dat de protestantse boeren bij de eerste algemene verkiezingen van 1918 massaal op protestpartijen zoals de Plattelandersbond en de Agrarische Partij zouden stemmen. Om het boerenprotest in goede banen te leiden, riepen zij de Christelijke Boeren- en Tuindersbond in het leven. Veel succes had de nieuwe boerenbond niet; in de eerste tien jaar van haar bestaan kwam het ledenaantal niet boven de drieduizend uit.

Ondanks klachten uit die tijd, die de verzuiling van de boerenbonden als een versnippering van krachten zagen, valt achteraf te concluderen dat de agrarische belangenbehartiging daardoor versterkt werd, in eerste instantie vooral onder het katholieke volksdeel. Het samengaan van agrarisch-technische ondersteuning en ideologische vorming versterkte de eenheid en maakte de katholieke boerenbonden tot een hechte standsorganisatie. Dit paste goed in het christelijk-sociale denken, waarin de standen – corpora – een grote rol speelden. Deze standen, waarin alle mensen met dezelfde maatschappelijke taak georganiseerd waren, konden een tegenwicht bieden tegen socialisme zowel als kapitalisme.⁵ Hoewel de CBTB in het begin geen groot succes was, vergemakkelijkte de bond de politieke beïnvloeding. In Eerste en Tweede Kamer werden nu landbouwvertegenwoordigers gekozen, die veelal voortkwamen uit de landbouworganisaties. Veel konden zij echter nog niet uitrusten, omdat de overheid na de Eerste Wereldoorlog de bemoeienissen met de land- en tuinbouw weer op een laag pitje zette. De tijd tot de crisis van de jaren dertig was belangrijk voor de vorming van het Boerenbolwerk omdat er toen een zelfbewuste agrarische stand werd gevormd.

Het Boerenbolwerk in wording

De crisis, die de wereld vanaf 1929 in de greep hield, trof de agrarische sector zwaar.⁶ De overheid wilde echter niet ingrijpen, waardoor onder de anders veelal gezagsgetrouwe boeren en tuinders de stemming steeds radicaler werd. Zo riep een afgevaardigde op een protest-

bijeenkomst van de Katholieke Boeren- en Tuindersbond – zoals de Nederlandsche Boerenbond inmiddels werd genoemd – in 1930 alle land- en tuinbouworganisaties op de handen ineen te slaan. “Slechts daardoor en daarbij optredende met een onverzettelijke grimmigheid, één front, het groene front vormende, kan ons succes beschoren zijn”.⁷ De overheid aarzelde nog lang en greep pas na veel aandringen en onder zware druk van de landbouworganisaties in, waarbij CBTB-vice-voorzitter en tweede kamerlid voor de ARP, Chr. van den Heuvel, een belangrijke rol speelde. De confessionele voormannen wilden hun achterban op het platteland niet in de steek laten en de regering beseftte dat niet ingrijpen wel eens de ondergang van de agrarische sector zou kunnen betekenen, waardoor grote sociale onrust zou kunnen ontstaan. De ene maatregel lokte evenwel de andere uit en in enkele jaren groeiden de overheidsmaatregelen uit tot een uitgebreide crisiswetgeving, die een groot deel van de agrarische economie reguleerde.⁸ De overheid had geleerd van de Eerste Wereldoorlog en voerde de maatregelen niet zelf uit, maar schakelde de standsorganisaties in. Daarmee steeg het prestige van de bonden en werd het profijtelijk lid te worden om zo volledig te kunnen profiteren van de overheidssteun. Veel ongeorganiseerde protestantse boeren sloten zich nu bij de CBTB aan. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bereikte het ledental van deze bond bijna de twintigduizend.⁹ De samenwerking van overheid en organisaties voorkwam dat rechts-radicalen agrarische protestbewegingen zoals de bond Landbouw en Maatschappij in de jaren dertig vaste voet aan de grond kregen.

De crisiswetgeving was een belangrijke stap in de richting van het Boerenbolwerk. Veel landbouwvertegenwoordigers konden in hun dubbelrol van bestuurder en politicus vaak grote invloed op het beleid uitoefenen, terwijl bij de uitvoering de afgevaardigden van de landbouworganisaties, ambtenaren en overheidsvertegenwoordigers op gelijke voet met elkaar spraken, waarbij naar consensus en vertrouwen toegewerkt kon worden. Een beduidend succes boekte het ‘Groene Front’ in 1935 toen het ministerie van Landbouw en Visserij gevormd werd en L.N. Deckers, oud-secretaris van de KNBTB tot minister werd benoemd. De Tweede Wereldoorlog vormde een volgende belangrijke fase in de vorming van het Boerenbolwerk, omdat toen, zonder de druk van de actuele agrarische problematiek, een blauwdruk gemaakt kon worden van een omvattende ordening van de agrarische belangenbehartiging.

In 1941 werden de standsorganisaties door de Duitsers onder de nationaal-socialistische Landstand geplaatst. De organisaties ontbonden zich daarop, maar bleven ondergronds actief en hielden intensief contact met elkaar. Een belangrijk gespreksonderwerp vormde de versterking van de onderlinge samenwerking, die voor de oorlog al was begonnen in het overleg van de drie centrale landbouworganisaties. Leden van de vakbeweging waren bij de besprekingen eveneens uitgenodigd, niet alleen om sociale rust te verzekeren, maar ook om een model van agrarische maatschappelijke en sociale ordening te bespreken. De standsorganisaties stemden in met het overleg, zij het met verschillende motieven. Binnen de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond had men al langer nagedacht over een andere maatschappelijke ordening. Uitgangspunt was het subsidiariteitsbeginsel, waarmee bedoeld wordt dat de overheid geen taken mag overnemen, die door maatschappelijke organisaties zelf uitgevoerd kunnen worden. De sociaal-economische ordening is binnen deze visie in beginsel een taak van de bedrijfstakken, die dan ook een grote mate van zelfbestuur dienen te krijgen. Hoewel de maatschappelijke ordening binnen de protestants-christelijke sociale organisaties wel besproken werd, was de eenheid van denken onder hen veel minder groot. Toch stond CBTB, als organisatie met een sterk antirevolutionaire nestgeur, wel positief tegenover samenwerking binnen de agrarische sector, want enkele belangrijke programmapunten zoals sociale harmonie en het tegengaan van al te grote staatsinvloed, zouden binnen het ordeningsmodel gerealiseerd kunnen worden. De motieven van het KNLC – het Nederlands Landbouw-Comité was intussen het predikaat Koninklijk verleend – waren pragmatischer, want daar zag men samenwerking vooral als opstap voor ontzuiling van de agrarische belangenbehartiging en de vorming van een algemene standsorganisatie.¹⁰

Het Boerenbolwerk

Vrijwel onmiddellijk na de bevrijding kwam de Stichting van de Arbeid, waarin de standsorganisaties en de landarbeidersorganisaties samenwerkten, tot stand. Als centraal orgaan voor agrarische belangenbehartiging, sociaal overleg, adviesorgaan voor de overheid en als spil in de agrarische lobbynetwerken vervulde de stichting een rol van formaat. In 1954 kreeg de Stichting van de Landbouw een wettelijke ba-

sis en werd omgevormd tot het Landbouwschap. Alle boeren en tuinders waren verplicht lid en het schap kreeg de bevoegdheid voor de gehele sector wettelijke verordeningen uit te vaardigen. Op agrarisch-technisch gebied konden zo veel belangrijke regelingen tot stand komen. De kracht van het Landbouwschap was de spilfunctie in de agrarische belangenbehartiging. Landbouwvoormannen, politici – met in het bijzonder de leden van de vaste kamercommissie voor Landbouw en Visserij, die vrijwel alleen uit landbouwvertegenwoordigers bestond – ministers, bestuurders, ambtenaren en deskundigen bezaten in het Landbouwschap een ideaal forum voor onderling overleg, waarbij zonder de kritische blik van buitenstaanders zaken konden worden gedaan. Daarmee was aan de fase van de vorming van het ‘Groene Front’ een einde gekomen en kan beter gesproken worden van een Boerenbolwerk, omdat een eigen domein was gevormd, dat zich alleen maar tegen de buitenwereld te verdedigen had.

De corporatistische ordening van de agrarische sector was van grote invloed op de vorming van het Boerenbolwerk, maar was zeker niet de enige factor.¹¹ In de eerste plaats was er grote politieke overeenstemming over de wederopbouw na de oorlog. De land- en tuinbouw werd daarbij als een strategische sector beschouwd, want, wat er ook gebeurde, de bevolking zou gevoed moeten kunnen worden. Men was het er eveneens over eens dat de land- en tuinbouw opnieuw voor een groot moderniseringsproces stond. Daarvoor werd een tweesporenbeleid uitgezet, met als kerndoelstellingen ontwikkeling en sanering. Perspectiefrijke land- en tuinbouwbedrijven kregen overheidssteun om te moderniseren, bedrijven zonder toekomst werden – ook weer met overheidssteun – gesaneerd. Dit zou een grote uitstoot van arbeidskrachten betekenen, die opgevangen zouden moeten worden in de op te bouwen industrie. Dit nationale beleid spoorde met de doelstellingen van de Europese Gemeenschap, waarvan de landbouwpolitiek de spil was en met veel Brusselse steun werd uitgebouwd.

De steun aan de landbouw en de grote invloed van de sector op het beleid werd niet zonder meer verleend. De overheid verwachtte van de standsorganisaties dat zij met enthousiasme meewerkten en de achterban – ook als er pijnlijke beslissingen genomen moesten worden – in het gareel hield. Afgezien van enkele erupties van boerenonrust, zoals het kortstondige succes van de Boerenpartij, slaagden zij daarin goed, ten minste tot halverwege de jaren zeventig. Hierbij bleek de verzuiling van de standsorganisaties een voordeel, want de verwevenheid van confessionele partijen en standsorganisaties zorgde voor

stabiliteit van het Boerenbolwerk, waarbij steun van de confessionele politiek en rekrutering voor deze partijen hand in hand gingen. De identiteit van de standsorganisaties werd benadrukt in kader- en vormingscursussen en door het eigen landbouwonderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit onderwijs sterk uitgebouwd, waarbij de standsorganisaties elk een groot aantal scholen onder hun beheer hadden. Dit versterkte niet alleen de band tussen organisatie en achterban, maar ook de organisatorische kracht van de organisaties.

Het voornaamste succes bereikte het Boerenbolwerk bij de modernisering van de land- en tuinbouw. Mechanisatie en rationalisatie zorgden voor een grote uittocht uit de agrarische sector. In 1931 werkte nog 21% van de beroepsbevolking in deze sector, in 1947 was dit gedaald tot 19%. Na 1950 trad een versnelling in en in 1971 werkte nog maar zes procent van de beroepsbevolking in de land- en tuinbouw. De productie nam evenwel snel toe. Tussen 1960 en 1975 groeide de productie met meer dan zestig procent, waarvan een groeiend aandeel werd geëxporteerd. In 1960 had de export een waarde van ongeveer twee miljard gulden, in 1975 was deze waarde vertienvoudigd. In dit saneringsproces kregen de standsorganisaties een grote rol toebedeeld. Via Agrarisch Sociale Voorlichting, Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande en Sociaal Economische Voorlichting werd de plattelandsbevolking voorbereid op de grote veranderingen die hen te wachten stonden en werden individuele boeren en tuinders geholpen bij hun keuze te moderniseren of te saneren. De standsorganisaties waren bij uitstek voor deze taak geschikt, omdat zij door het vertrouwen dat zij bij de boeren en tuinders hadden goed konden inspelen op de vaak gevoelig liggende problematiek. De Rijksvoorlichtingsdienst voor de land- en tuinbouw bemoeide zich vooral met de agrarisch-technische kant van het moderniseringsproces. Deze modernisering werd vaak uitgevoerd in projecten voor streekverbetering, waarbij cultuur-technische zaken zoals ruilverkaveling ook aangepakt werden.

De hoogtijdagen van het Boerenbolwerk lagen tussen 1945 en 1975, toen onder de beschermende paraplu van het Europese landbouwbeleid, door grootscheepse prijsgaranties en het tegengaan van goedkope importen een gunstig agrarisch klimaat werd geschapen. Binnen het fort Europa slaagden overheid en standsorganisaties erin de land- en tuinbouw om te vormen tot een veel kleinere, maar wel hoogproductieve sector met een hoge exportwaarde. Door de inzet van de standsorganisaties kon in veel gevallen een koude sanering en daarmee sociale en maatschappelijke onrust worden voorkomen.

De afbrokkeling van het Boerenbolwerk

Tot halverwege de jaren zeventig wist het Boerenbolwerk redelijk stand te houden, maar daarna verdampte het belangennetwerk van het 'Groene Front' in snel tempo.¹² De acties van boze boeren in de zomer van 1974, die culmineerden in een grote demonstratieve bijeenkomst in het Utrechtse Galgenwaardstadion, waar dertigduizend boeren en tuinders hun voormannen en de minister uitjouwden, kan als een keerpunt worden gezien. De onstuimigheid waarmee boeren en tuinders actie voerden, toonde dat aan de consensus, de eenheid en het onderlinge vertrouwen, altijd sterke punten van het Boerenbolwerk, een einde was gekomen. Aan deze uitbarsting van ongenoegen ging echter een proces van langzaam slechter wordende omstandigheden vooraf. Voor een deel ging het Boerenbolwerk aan haar eigen succes ten onder. Door het gunstige maatschappelijke en economische klimaat bleef het uitoefenen van een boeren- of tuindersbedrijf voor een grote groep aantrekkelijk. Daarbij slaagde de modernisering van de land- en tuinbouw zo goed, dat er grote overschotten ontstonden, waarvoor geen markt was. Alleen door een dure prijspolitiek en de eveneens kostbare opslag en dumping van de landbouwoverschotten, kon het systeem drijvende worden gehouden. Toen de macro-economische omstandigheden verslechterden en Europa met een recessie te maken kreeg, ontkwam ook de Nederlandse regering niet aan bezuinigingen op de landbouwbegroting.

De moderne landbouwmethoden hadden ook grote consequenties voor natuur en milieu, waardoor tegenbewegingen opkwamen. Naarmate de milieu- en natuurorganisaties steeds meer invloed kregen, was de overheid wel gedwongen restrictieve maatregelen te nemen. De modernisering en sanering zorgden tevens voor een uitdunning van de land- en tuinbouw. In 1980 was het aandeel van de agrarische sector in de beroepsbevolking gedaald tot iets meer dan vijf procent. Daarmee verloor de land- en tuinbouw sterk aan politieke relevantie, al bleef de sector economisch van groot gewicht, vooral door de grote export. Het CDA kwam echter steeds meer alleen te staan als representant van de agrarische sector.¹³

Naarmate de Nederlandse bevolking groeide en steeds meer mensen zich een huis met een tuintje konden veroorloven, dienden belangrijke planologische keuzen te worden gemaakt. Stedelijke, infra-

structurele en industriële uitbreidingsplannen legden beslag op veel grond evenals het scheppen van natuurgebieden. Het maakte grond tot een schaarse en dure productiefactor en het gebruik ervan tot een omstreden zaak.

Sociaal-culturele factoren moeten niet onderschat worden in hun effect op de afkalving van het landbouwfront. Secularisatie, individualisering en ontzuiling verminderden de interne cohesie van de standsorganisaties. Hierin liep het platteland niet zozeer achter op de stedelijke gebieden, wel verliepen deze processen langzamer, geleidelijker en zeker minder turbulent. Het is opmerkelijk dat in het midden van de jaren zestig in de CBTB en de KNBTB al uitvoering werd gediscussieerd over de identiteit in een veranderende samenleving. Beide bonden kwamen toen tot de conclusie dat de eigen grondslag nog altijd relevant was voor hun werk en zeker bij de cultureel-maatschappelijke vorming van de leden.

Toch zorgde de combinatie van agrarisch-economische problematiek en het verlies van identiteit er voor dat de standsorganisaties langzaam maar zeker verbrokkelden. Zij slaagden er steeds minder in de agrariërs te verzamelen onder de banier van het gezamenlijk belang. Sectorale belangen kregen de voorrang boven het algemeen agrarisch belang. De positie van de christelijke bonden werd min of meer onhoudbaar toen steeds meer christelijke organisaties en instellingen hun identiteit prijsgaven. De positie van het christelijk landbouwonderwijs is daarvan een voorbeeld. In de grote schaalvergrotingsoperaties stonden de scholen voor de keuze opgaan in het christelijk onderwijs of samen te werken binnen het algemeen bijzonder landbouwonderwijs. Vrijwel alle scholen kozen op de duur voor 'groen' en niet voor 'christelijk'. Daarmee leden de christelijke boerenbonden een belangrijk functie- en identiteitsverlies.

In een situatie waarin van het overlegmodel weinig meer over was en de identiteit in de dagelijkse praktijk steeds minder vorm kreeg, kwamen de confessionele organisaties onder toenemende druk te staan. Vooral de jongere leden, die de hoogtijdagen van het Boerenbolwerk slechts van horen zeggen kenden, vroegen om een openbreken van het harmoniemodel en te zoeken naar opener, directere en duidelijker vormen van belangenbehartiging. Gesloten overlegorganen zoals het Landbouwschap pasten daarin niet. Nadat op lokaal en regionaal niveau al verschillende samenwerkingsverbanden waren ontstaan, sloten de drie centrale landbouworganisaties zich in 1995 aan een tot Land- en Tuinbouworganisatie Nederland (LTO-Nederland),

terwijl het Landbouwschap op een laag pitje werd gezet en op termijn zal verdwijnen. Daarmee was het Boerenbolwerk verleden tijd.

Harmonie of strijdmodel

Kenmerkend voor de tijd van het Boerenbolwerk was de verwevenheid van staat en landbouworganisaties, waardoor de organisaties een dusdanige invloed op het overheidsbeleid kregen, dat de boeren en tuinders bovenproportioneel konden profiteren van steunmaatregelen. De corporatistische ordening kon ontstaan en bestaan bij gratie van enkele bijzondere omstandigheden. In de eerste plaats vormden de land- en tuinbouworganisaties hechte, goed geordende en krachtig geleide bolwerken, gebaseerd op grote politieke invloed, effectieve materiële en sociale belangenbehartiging, uitgebreide agrarisch-technische dienstverlening en voor wat de confessionele organisaties betrof, levensbeschouwelijke inspiratie. Dit maakte de standsorganisaties tot een goede en betrouwbare overlegpartner voor de overheid. De overheid kon er op rekenen dat de standsorganisaties ruimte zouden laten voor het algemeen belang en in staat waren hun achterban te disciplineren. Een tweede factor was de stabiliteit van de Nederlandse samenleving, waardoor er geen uitgesproken conflicten waren over de richting waarin de samenleving zich diende te ontwikkelen. De lange periode van economische groei na de Tweede Wereldoorlog bestendigde dit en kon de uitgebreide steun aan de land- en tuinbouw buiten de discussie houden.

De culturele omslag van de jaren zestig en de economische crisis van de jaren zeventig ondermijnden het maatschappelijke evenwicht en het harmoniemodel werd ingeruild voor het conflictmodel. Er werden tevens nieuwe ethisch-morele doelstellingen geproclameerd zoals behoud van de natuur en dierenwelzijn, waarop de agrarische sector antwoord diende te geven. Meer nog werd de autonomie van de sector doorbroken door de claim van stedenbouwers, projectontwikkelaars en industriëlen op de schaarse Nederlandse bodem. De verdediging van het Boerenbolwerk werd aangetast door verminderde interne cohesie van de standsorganisaties en het gebrek aan zelfregulering. Het beroep van de landbouwvoormannen op de levensbeschouwelijke grondslagen van de organisaties, het algemeen belang en de onderlinge eenheid, vonden steeds minder gehoor. Men voelde zich steeds minder boer en tuinder of KNBTB'er of CBTB'er en meer vee-

houder, akkerbouwer of varkenshouder. De standsorganisaties kwamen aldus in een steeds groter politiek en maatschappelijk vacuüm terecht, waardoor de functie en het bestaansrecht werden aangetast.

Inmiddels is de Nederlandse samenleving onder de banier van het Poldermodel een nieuwe periode van maatschappelijke en economische stabiliteit binnengetreden. Op cultureel-maatschappelijk gebied staat het poldermodel voor tolerantie, vrijheid en pragmatisme, op sociaal terrein voor zelfredzaamheid en beperking van het sociale vangnet en economisch voor marktwerking. Veel van deze kenmerken staan in tegenstelling tot de doelstellingen waar de standsorganisaties voor stonden. Een lapidaire formulering voor deze omslag luidt dat het 'maatschappelijk middenveld' is ingeruild voor een 'concurrerend middenveld'. De overheid heeft daarbij haar positie als medespeler, die op gelijke voet omging met de landbouwvertegenwoordigers ingeruild voor die van makelaar en intermediair, die hoogstens voorwaardenscheppend wil optreden.¹⁴ Dat maakt begrijpelijk dat de afbrokkeling van het Boerenbolwerk gepaard gaat met onrust en conflicten. Land- en tuinbouwers dienen hun standsidentiteit om te vormen tot een veel individueler gericht ondernemerschap. De standsorganisatie zal daarbij handvaten moeten aanreiken om als ondernemers te kunnen functioneren in een keten van agrarische activiteiten, onder toezicht van een regulerende overheid en een kritische consument. Dat vereist groot vakmanschap gepaard aan flexibel ondernemerschap. Misschien ligt het probleem wel daarin dat in de beschermende periode van het Boerenbolwerk daaraan te weinig aandacht is besteed.

Noten

- ¹ De geschiedenis van de maatschappijen van landbouw en het KNLC is beschreven in: Croesen V.R.IJ., *De geschiedenis van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-comité* (Den Haag 1934) en Piers D.A., *Wisselend getij. Geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouw-comité over de periode 1934 tot en met 1950*. Van de meeste provinciale maatschappijen van landbouw zijn gedenkboeken verschenen. Enkele nieuwere studies zijn: Bieleman J., Elerie J.H.N., Hoppenbrouwers P.C.M. (red.), *Boerenlandchap in beweging: anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap* (Groningen 1994; Bieleman J., e.a. (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995); Coster W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselse Landbouw Maatschappij 1871-1996* (Zwolle 1996).
- ² Zanden J.L. van, *The first green revolution. The growth of production and productivity in European agriculture 1870-1914. Niet gepubliceerd researchmemorandum Vrije Universiteit Amsterdam* (Amsterdam 1988). Enkele standaardwerken over de Nederlandse landbouw zijn: Bieleman J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Wageningen 1992), Knibbe M., *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993) en Zanden J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1900* (Utrecht 1985). Een korte samenvatting is te vinden in: Huizinga W., Strijker D., *Two lectures on the historical development of Dutch agriculture* (z.p. z.j. [1986]).
- ³ Voor de samenhang tussen agrarisch-technische en agrarisch-institutionele ontwikkeling in deze tijd zie: Zanden J.L. van, Riel A. van, *Nederland 1870-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (z.p. 2000) 362 e.v. Voor veranderingen in het overheidsbeleid tot 1886 zie: W.H. Vermeulen, *Den Haag en de landbouw. Keerpunten in het negentiende-eeuwse landbouwbeleid* (Assen 1966).
- ⁴ Zie hiervoor de ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de katholieke boerenbonden verschenen gedenkboeken: Duffhues T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin 1896-1996* (Nijmegen 1996), Korsten J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland 1996), Smits M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholiek Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (Nijmegen 1996) en Smits M., *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (Nijmegen 1997). Eerder verscheen: Marrewijk J.M. van (red.), *Blijvende dynamiek. 75 jaar Geschiedenis van de Katholiek Land- en Tuinbouwbond LTB* (Haarlem z.j. [1990]).
- ⁵ Zie A. Kouwenhoven, *De dynamiek van het christelijk sociaal denken* (Nijkerk 1989).
- ⁶ Een overzicht van de economische ontwikkeling van Nederland in de twintigste eeuw en de plaats van de agrarische sector geeft Zanden J.L. van, *Een klein land*

---

in de 20ste eeuw. *Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1995).

⁷ Geciteerd bij Smits, *Boeren met beleid*, 99.

⁸ Zie: Leemhuis A.M.J., "De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)" in: Hoppenbrouwers P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Groningen 1991) 57-77.

⁹ Voor de (voor)geschiedenis van de CBTB zie: [Diepenhorst P.A., Heuvel Chr. van den,] *Gedenkboek CBTB 1918 1948* (z.p. z.j. [1948]) en Woude R. van der, "Voor 'de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven' De protestants-christelijke land- en tuinbouworganisatie als onderdeel van de christelijk-sociale beweging tot 1940" in *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging 2* (1998) 140-155.

¹⁰ Zie: Rip W., *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Wageningen 1952). Rip was van 1937 tot 1953 algemeen secretaris van de CBTB en de belangrijkste onderhandelaar namens de CBTB. Voor de parlementaire behandeling van de wet op de Publieke Bedrijfsorganisatie zie: Maas P.F., *Het kabinet Drees-Van Schaick (1948-1951)* deel A (Nijmegen 1991), 475 e.v.

¹¹ De corporatistische ordening van de landbouw wordt besproken in: Frouws J., *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belangbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland* (Wageningen 1993) en Vries J. de, *Grondpolitiek en kabinetscrisis* (z.p. z.j. [1993]).

¹² Een kort overzicht van de afbrokkeling van het Groene Front geeft: Vries J. de, "Staat en landbouw" in: *Facta* 4 (1996) no. 5, 12-16.

¹³ Voor de verminderde invloed van boeren op de lokale en regionale politiek zie: Munters Q.J., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen/Maastricht 1989).

¹⁴ Moerman M.A. *Industriebeleid in relatie tot het Poldermodel en de economische wetenschap* (Rotterdam 1999) 73.